

Historisch gezien werd (en wordt!) het grootste deel van de arbeid verricht buiten wat we nu bestempelen als (officiële) arbeidsmarkten (foto Jacques Hersleven, copyright IRPA-KIK Brussel)

Modellen, structuren en de historische tijd. Op zoek naar een Belgisch kostwinnersmodel

*Eric Vanhaute, hoofddocent Vakgroep Nieuwste
Geschiedenis, Universiteit Gent*

Het kostwinnersmodel is een symbool van de 20e-eeuwse maatschappelijke ordening in (West-)Europa. In deze bijdrage ga ik op zoek naar een Belgisch kostwinnersmodel. Vólgende vragen worden gesteld: hoe definieer ik de begrippen arbeid, productie, reproductie en kostwinner? Hoe plaats ik het kostwinnersmodel in een Belgische context? Hoe situeer ik het kostwinnersideaal in de overgang van een (extensief) 19e-eeuws naar een (intensief) 20e-eeuws arbeidsmodel? De bijdrage is een pleidooi voor een kritisch gebruik van 'historische modellen' en voor een hernieuwde structurele geschiedenis.

Modellen en structuren

In zijn beschrijving van de Engelse arbeidersklasse in het midden van de 19e eeuw maakt Friedrich Engels zich ernstig zorgen over het voortbestaan van het gezin: "Zo maakt de sociale orde voor de arbeider het gezinsleven bijna onmogelijk... Verwaarlozing van alle huishoudelijke plichten, verwaarlozing van de kinderen, komt maar al te vaak voor onder Engelse arbeiders en wordt maar al te zeer door de bestaande maatschappelijke orde veroorzaakt"⁽¹⁾. De snelle veranderingsprocessen die de Eerste Industriële Revolutie begeleiden doen veel eigentijdse commentatoren naar de pen grijpen. Van Malthus tot Marx, allen zijn zij overtuigd van het revolutionaire karakter van de maatschappelijke verschuivingen waarvan ze getuige zijn. Al te vaak echter leidt de fascinatie voor het *hic et nunc* tot een verabsoluteren van de eigen tijd. Weze het nu in doemscenario's of in utopische toekomstbeelden, elke kortetermijnanalyse loopt het gevaar het verleden (en vaak ook de toekomst) te verstarren tot een statische achtergrond. Eenzelfde observatie kan worden gemaakt bij vele hedendaagse maatschappijanalyses. Bevangen of bevreesd door

versnellende processen van maatschappelijke herordening en economische mondialisering worden die veranderingen al te vaak geïnterpreteerd als cesuren of omwentelingen⁽²⁾.

Deze bijdrage is een pleidooi voor een structurele benadering die het perspectief van de lange termijn in ere herstelt. De structuurgeschiedenis heeft de voorbije twee decennia vele pluimen gelaten ten gevolge van de scherpe kritiek op het dominante moderniseringsdenken. Een terechte kritiek. Al te lineaire en vaak te weinig historiserende interpretatiemodellen reduceerden het menselijk handelen tot grove gemiddelden en afgeleide aggregaten. Die kritiek mondde echter al te vaak uit in een hyperkritiek en in een vlucht vooruit in het momentane en de anekdotiek.

Een langetermijnbenadering is pas zinvol wanneer ze op zoek gaat naar structuren, processen, modellen. Werken met modellen is nog iets anders dan een modelmatige benadering. In het eerste geval trachten we de maatschappelijke ordening en de veranderingen hierin te begrijpen door ze te plaatsen tegenover andere vormen van maatschappelijk handelen. Doelstelling is een empirische interpretatie van een maatschappelijk systeem. Er is een grote aandacht voor recurrentie versus eenmaligheid; de 'historische tijd' staat hierin centraal. In het tweede geval wordt het menselijk handelen geanalyseerd vanuit een vooraf uitgetekend model. De tijd is hier geen historische tijd, maar een inhoudsloze achtergrondvariabele.

In deze bijdrage waag ik mij aan een historisering van een ingeburgerd sociaal-wetenschappelijke 'model': het kostwinnersmodel. Het is een voor mij opvallende vaststelling dat de bekende angst van historici om zelf met modellen te werken, hen niet belet het begrip als dusdanig of in zijn afgeleiden in de historische woordenschat te blijven opnemen. In een colloquium dat in 1999 in het Oostenrijkse Salzburg werd georganiseerd onder de titel 'Women, Work, and the Breadwinner Ideology, 15th-20th Century' werden begrippen als 'the breadwinner ideology', 'the breadwinner model', 'the breadwinner system', 'the breadwinner norm', 'the breadwinner ideal', 'the breadwinner family system', vlotjes naast en door elkaar gebruikt zonder dat ooit duidelijk werd gemaakt wanneer iets een ideologie, een systeem, een norm, een ideaal of een model wordt⁽³⁾. Mijn ambitie is niet een algemeen geldende invulling te geven aan deze begrippen. Dit zou trouwens haaks staan op de poging dergelijke termen te historiseren. Ik wil in deze bijdrage duidelijk maken hoe een historisch model, in casu het 'kostwinnersmodel', in een Belgische geschiedenis kan worden gecontextualiseerd.

Eerst stel ik enkele definitives ter discussie, van productie en reproductie, van arbeid en arbeidsverhoudingen, meer bepaald de verhoudingen binnen het kostwinnersmodel. De wijze waarop dergelijke begrippen ingevuld worden, is bepalend voor de invalshoek die binnen de sociale geschiedenis wordt aangehouden. Daarna ga ik kort in op het probleem van de bronnen en de wijze waarop ze hun informatie vrijgeven. De identificatie van een 'Belgisch' kostwinnersmodel gebeurt aan de hand van de inter-

pretatie van twee statistische parameters. Uiteraard is dit een selectieve invalshoek. Tenslotte wil ik het kostwinnersmodel contextualiseren binnen de maatschappelijke dynamiek van de voorbije twee eeuwen. Deze dynamiek interpreteer ik als de uitbouw, overgang, confrontatie van drie historische maatschappijpatronen of -modellen.

Productie, reproductie en arbeid

Familie, huishouden, gezinsvorming, nog steeds worden de begrippen in ons disciplinaire denken toegewezen aan de afdeling 'demografie'. De demografische geschiedenis heeft in de loop der jaren een indrukwekkende expertise opgebouwd in het bestuderen van individueel, gezinsgebonden en groepsgebonden gedrag. Een meer geïntegreerde benadering, met oog voor de interactie met sociale en economische variabelen in de gezinsvorming en voor de verhouding tot macrostructuren, is veel problematischer gebleken. De strakke scheidlijnen tussen sociale onderzoeksdisciplines heeft de demografie steeds parten gespeeld. Zo blijft er de al dan niet uitgesproken consensus dat het 'demografisch gedrag' de reproductie bestudeert, terwijl de (betaalde) arbeid stevast geassocieerd wordt met productie. Dit onderscheid is niet langer houdbaar⁽⁴⁾. Daar waar arbeid de noodzakelijke overlevingsgoederen voortbrengt en dus ook noodzakelijk is voor de 'reproductie', staan de demografische keuzes en het gezinsleven garant voor de 'productie' van die arbeid, in letterlijke (geboorten) en in overdrachtelijke zin ((op)voeding, rust, ontspanning, vorming, affectie). Het is weinig zinvol een hiërarchie aan te brengen tussen de diverse vormen van productie, zij zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een demografische analyse is bijgevolg ook een verhaal van 'productieverhoudingen' (man, vrouw, kinderen), maar evenzeer van input (inkomen), output (arbeid) en meerwaarde. De keuzes die mannen, vrouwen en gezinnen maken betreffende samenleven, kinderen en opvoeding vormen één geheel met hun strategieën inzake arbeid en inkomen.

Centraal in de begrippen productie en reproductie staat de notie arbeid. Onder arbeid begrijp ik hier elke 'productieve' menselijke activiteit. Een productieve activiteit voegt gebruikswaarde toe aan goederen of diensten, ongeacht de wijze waarop dat gebeurt. De wijze waarop werk of arbeid wordt verricht is niet het gevolg van 'de roep van de markt'. Historisch gezien werd (en wordt!) het grootste deel van de arbeid verricht buiten wat we nu bestempelen als (officiële) arbeidsmarkten. Een arbeidsmarkt is bijgevolg geen natuurlijk, universeel gegeven, maar het historisch contingent product van de strijd voor controle over de arbeidsvoorwaarden. Met andere woorden: de organisatie van de arbeidsmarkt(en) kan maar worden begrepen in de sociale context van tijd en plaats, eerder dan in de tijdloze logica van individuele preferenties, technologische prikkels, marktkrachten of ideologie⁽⁵⁾.

Naarmate de kapitalistische arbeidsmarkten de arbeid meer en meer monopoliseren

*Het gebruik van arbeid als uitsluitend begrip heeft bijna
altijd een klasse-, groeps- of gendergebonden connotatie*

verengt het arbeidsbegrip⁽⁶⁾. Niet-betaalde arbeid, huishoudelijke arbeid, niet-formele arbeid, zij vallen buiten het moderne arbeidsbegrip. Met andere woorden: arbeid wordt van een inclusief een exclusief, uitsluitend begrip, in functie van de nieuwe, sterk gesegregerde arbeidsmarkten.

Het gebruik van arbeid als uitsluitend begrip heeft bijna altijd een klasse- groeps- en gendergebonden connotatie. Bepaalde productieve activiteiten worden opgewaarderd ten koste van een degradatie van andere. Daarbij worden de diverse vormen van arbeid gedefinieerd in antagonistische termen: traditioneel-modern, geschoold-ongeschoold, betaald-niet-betaald, individueel-collectief, mannelijk-vrouwelijk, respectabel-onrespectabel, onafhankelijk-afhankelijk. Dat onderscheid is ofwel klasse- of groepsgebonden (ongeschoold, traditioneel, ...) ofwel gendergebonden (huishoudelijk werk, vrouwenarbeid,...). De exclusieve connotatie van arbeid is een ideologisch wapen waarmee sociale groepen werden en worden gehierarchiseerd en de maatschappelijke organisatie gereguleerd. De wijze waarop kan verschillen, naar tijd en naar plaats (aard van de kapitalistische organisatie, kern-periferie enz.).

Wat is een kostwinnersmodel?

Maatschappelijke actoren (individuen, gezinnen, sociale groepen, bedrijven, overheden...) maken voortdurend keuzes, binnen de sociale context waarin ze zich bewegen. Die keuzes liggen aan de basis van strategieën en gedragingen. Wanneer op bepaalde plaatsen en op bepaalde momenten strategieën en gedragingen 'standaard' worden, kunnen we spreken van een model. Een standaard laat ruimte voor andere patronen, maar zet wel de agenda, in demografische, sociale, economische en zelfs politiek-ideologische zin. Dit gebeurt maar nadat het patroon een voldoende soortelijk gewicht heeft gekregen om de agenda te bepalen. Een standaardmodel wordt dan een rolmodel, een maatschappelijke norm, een referentiepunt. Historici hebben nogal de neiging niet de norm, maar de afwijkingen ervan te bestuderen, het verzet ertegen, al dan niet verborgen deviaties. Uiteraard is dat legitiem, maar het lijkt mij alleen maar zinvol wanneer ook de standaard in kaart wordt gebracht.

Elk maatschappelijk model is het resultaat van de interactie tussen de (micro)individuele keuzes en de (macro)maatschappelijke ordeningen. Een model -zoals het kostwinnersmodel- is dan een veelgelaagd, geïntegreerd begrip welke individuele en gezinsstrategieën koppelt aan verschuivingen op de werkvloer en veranderingen in de publieke ordening.

Enkele recente bijdragen revalueren het kostwinnersbegrip in het historisch onderzoek⁽⁷⁾. Zij maken duidelijk op welk druk bezocht wetenschappelijk kruispunt het onderzoek naar gezinsverhoudingen en huishoudelijke arbeidsstrategieën zich bevindt. 'The rise of the male breadwinner family' confronteert ons met economische (de

logica van het kapitaal), sociale (de verhouding tussen arbeid en kapitaal, tussen groepen arbeiders, tussen man en vrouw) en politieke (sociale en fiscale politiek) verklaringen en vooral: met de nood aan een integratie van die motivaties. Het debat is sterk ideologisch gekleurd en wordt vaak vertaald in termen van een kapitalistisch, burgerlijk of masculien offensief. Daarenboven worden microprocessen (huishoudstrategieën) en macrostructuren (arbeidsmarkten) in een onderzoeksmodel opgenomen. Ondanks dit, of misschien beter: ten gevolge hiervan, blijft een integrerende kijk op het succes van het kostwinnersmodel tot nu toe uit. Wat zijn belangrijke onderdelen van een dergelijk kostwinnersmodel?

- een sterk gescheiden allocatie van arbeid: de externe, betaalde arbeid aan het mannelijk gezinshoofd; de interne, niet-betaalde arbeid aan de huisvrouw;
- strakke gezinsverhoudingen, met de man in de paternalistische vaderrol en als vertegenwoordiger van het gezin op het publieke forum; de vrouw blijft weinig zichtbaar binnen het gezin, de kinderen komen mede door de schoolplicht in een meer afhankelijke relatie;
- op de werkvloer heerst een sterk gesegegreerde en gereguleerde arbeidsorganisatie (taylorisme-fordisme);
- het model wordt gepatroneerd door een actieve en regulerende overheid;
- een ideologisch offensief aangaande de maatschappelijke positie van mannen, vrouwen en kinderen legitimeert de nieuwe sekseverhoudingen.

Hoe breng je een kostwinnersmodel in kaart?

Het is niet eenvoudig gezinspatronen en huishoudelijke strategieën in kaart te brengen. De historische demografie heeft in de loop der jaren een grote en gevarieerde expertise opgebouwd in het analyseren en verklaren van bevolkingspatronen in gezinnen en kleine gemeenschappen. Het integreren van die kennis in economische, sociale en politiek-ideologische analyses is veel problematischer gebleken. Noodgewongen werd en wordt veelal een beroep gedaan op een seriële verwerking van gemiddelde coëfficiënten of op een analyse van enkele dwarsdoorsneden. Beide methoden vlakken sterk uit. Coëfficiënten verhullen de dynamiek van de levensloop. Gemiddelden gommen de schommelingen in de gezinscyclus uit. Trends benadrukken een statistisch gecreëerde stabiliteit en eenvormigheid. Daarbij komt dat de 'koninginnebronnen', de burgerlijke stand, de volkstellingen en de bevolkingsregisters, sterk genormeerd zijn en dus maar gedeeltelijk een aantal demografische gedragingen en beslissingen in kaart brengen. Afwijkend gedrag, niet-klassieke samenlevingsvormen, uitgebreide familiebanden, de onderzoeker riskeert in zijn zoektocht naar gemiddelden de grote variatie in patronen van menselijk samenleven uit het oog te verliezen. Een klassiek voorbeeld is de fixatie op de gemiddelde gezinsgrootte. Uitgebreid onderzoek wijst uit dat de gemiddelde 'dichtheid' van het gezin sinds de middeleeuwen tot het begin van de 20e

eeuw nauwelijks is gewijzigd: in een typegezin leefden vier à vijf personen. Dit gemiddelde is meer verhullend dan verhelderend. Er wordt geen rekening gehouden met de gezinscyclus, waarbij de samenstelling sterk kan schommelen, met het niet registreren van los/vaste inwoners en; misschien vooral, met samenlevingsbanden die buiten het klassieke gezinspatroon vallen. Zo is het bekend dat de industrialisatie in de 19e eeuw niet de bevestiging betekende van het kerngezin. De snelle economische en sociale veranderingen versterkten integendeel vaak de uitgebreide familiebanden.

Een ander voorbeeld zijn de beroepsstatistieken, gebaseerd op de uitkomsten van de 'moeder' van alle tellingen, de volkstellingen⁽⁸⁾. Hanteren we een ruime definitie van arbeidsinzet, dan kunnen we ervan uitgaan dat gemiddeld zo'n twee derden van de bevolking 'potentieel' arbeidsactief was. Nu vinden we in de beroepentellingen zelden een officiële activiteitsgraad van 65%. In het midden van de vorige eeuw is dat nog 57%, maar dit valt terug tot zo'n 30% honderd jaar later. Is dit een reële ontwikkeling, valt echt de helft van de potentieel beroepsactieve bevolking uit de boot? Of is deze halvering meer een gevolg van veranderende en verscherpte tellingscriteria?

Statistieken zijn het product van een bepaalde werkelijkheid, maar tegelijkertijd geven ze die werkelijkheid mee vorm. Zij vormen en zijn gevormd, en zijn in die zin niet anders dan andere bronnen. Nemen we het voorbeeld van de betaalde arbeid van de vrouw: zij wordt in de statistieken tussen 1850 en 1950 meer en meer onzichtbaar. Dit is gedeeltelijk een keuze van de telagenten, maar ook de reflectie van een werkelijk proces van maatschappelijke marginalisering van de beroepsactieve vrouw. Een bron geeft haar geheimen pas prijs na contextualisering: in de tijd, in de ruimte, in de interactie tussen de sociale actoren.

Welk kostwinnersmodel in België?

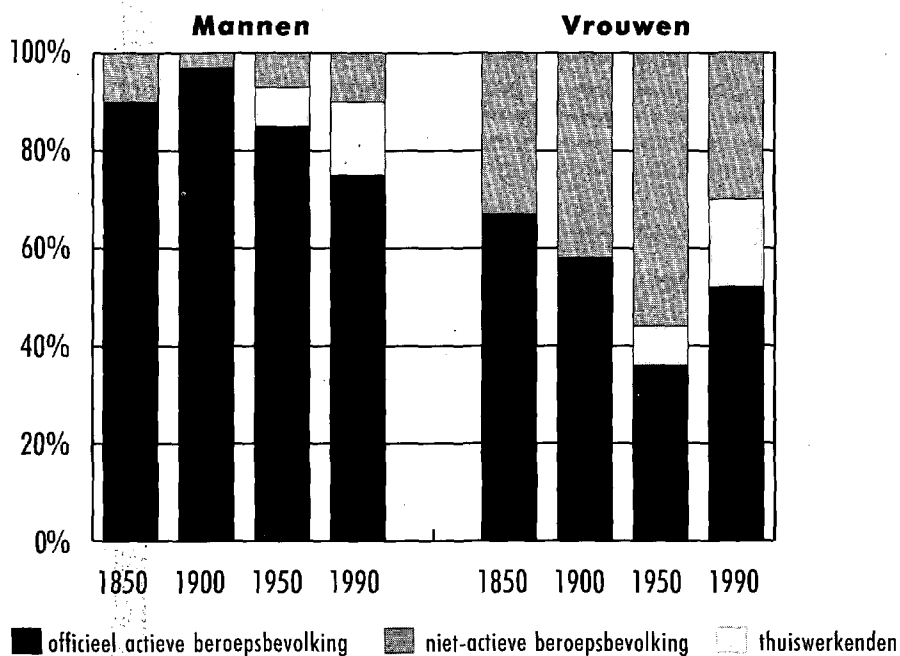
De vraag naar het waarom en wanneer van een kostwinnersmodel in onze moderne westerse samenleving is uiteraard niet nieuw⁽⁹⁾. In een internationaal comparatief perspectief is de 'timing' van groot belang. Gezien we hier spreken van historische modellen is er sprake van een opgang, een dominantie en een neergang (en verdwijnen).

Ter identificatie van een 'Belgisch' model brengen we twee statistische parameters samen⁽¹⁰⁾.

Grafiek 1 meet de officiële beroepsbevolking in Vlaanderen in vier peiljaren. De cijfers geven de verhouding aan tot de totale bevolking tussen 15 en 65 jaar (als meter voor de 'potentieel actieve bevolking'), mannen (links) en vrouwen (rechts). Bekijken we de thuiswerkenden (niet-beroepsbevolking), dan blijft bij de mannen dit aandeel beperkt tot minder dan 10%. De officiële beroepsbevolking daalt wel in de 20e eeuw, maar dit wordt opgevangen door een aangroei van niet-actieve beroepsbevolking, zijnde de studenten, vroegtijdig gepensioneerden en officieel werklozen. Bij de vrouwen is

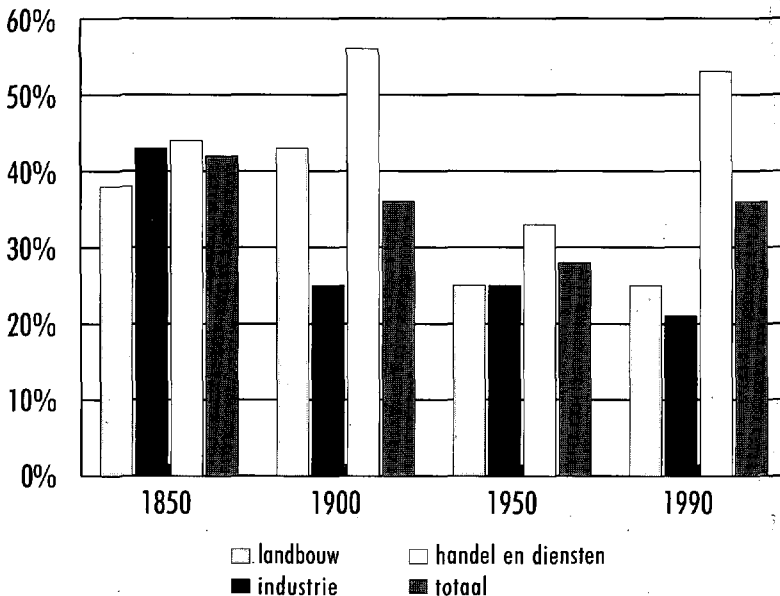
de schommeling veel groter, met een terugval van de officiële arbeidsparticipatie van 67% in 1850 tot 36% in 1950. Hierna neemt zowel de actieve als de niet-actieve beroepsbevolking toe, met als gevolg dat in 1990 nog 29% van de vrouwen tussen 15 en 65 jaar niet tot de beroepsbevolking behoort. Dit is een aandeel dat dat van 1850 zeer dicht benadert.

Grafiek 1: Geregisteerde arbeidsparticipatie in België 1850-1900

Grafiek 2 laat het aandeel zien van de vrouw op de officiële arbeidsmarkt, in totaal en opgedeeld volgens de drie klassieke sectoren. In het algemeen loopt het aandeel van de vrouw terug van 42% van alle geregistreerd actieven in 1850 (zeer gelijk verdeeld over de drie sectoren) tot 28% een eeuw later. Vandaag is haar aandeel opnieuw opgelopen tot bijna 40%. De terugval van de officiële arbeidsdeelname van de vrouw doet zich het eerst voor in de industriële sector, met het marginaliseren van de productie in huisnijverheid, maar ook, naar het einde van de 19e eeuw toe, met de uitstoting van de vrouw uit de fabrieken. Daartegenover staat de vervrouwelijking in diezelfde periode van de expanderende handels- en dienstensector (met vooral een sterke aangroei van het aantal dienstmeiden). Na 1900 verliest de vrouw ook terrein in de landbouw én in de tertiaire sector. De laatste kolom toont aan dat de herintrede van de vrouw in de officiële arbeidsmarkt na 1950 zich bijna uitsluitend situeert in de dienstensector. De vrouwen vormen hier, zoals in 1900, opnieuw de meerderheid.

Grafiek 2: Aandeel van de vrouw op de geregistreeerde arbeidsmarkt in België 1850-1990

De uitstoting van de vrouw uit de geregistreeerde arbeidsmarkt vanaf de tweede helft van de vorige eeuw is in de eerste plaats deze van de gehuwde vrouw. In 1900 is nog maar 18% van de getrouwde vrouwen officieel beroepsactief, ongetwijfeld een substantiële vermindering ten opzichte van een halve eeuw vroeger (hoewel we hier geen algemene cijfers kunnen geven). Deze beweging gaat samen met een meer uitgesproken 'beschermende' houding van de wetgever tegenover de gehuwde huisvrouw. Na een lange aanloop tijdens de laatste decennia van de vorige eeuw wordt in 1919 een eerste omvattende wet uitgevaardigd ter inperking van de (betaalde) vrouwen- en kinderarbeid. Het gezin diende behoed te worden tegen een al te lange afwezigheid van de moeder des huizes. Tijdens de crisisjaren 1930 zakt de officiële arbeidsparticipatie van de vrouw naar een dieptepunt. In 1934-1935 is er een ongemeen grote wetgevende activiteit ter inperking van de aanwezigheid van de vrouw op de arbeidsmarkt: er wordt per bedrijf een quotum van vrouwelijke arbeidskrachten vastgesteld, er wordt een aanwervingsstop voor vrouwen in openbare diensten uitgevaardigd, werkloze vrouwen en de werkloze partners van werkende vrouwen krijgen lagere of zelfs helemaal geen uitkering meer, fiscaal worden de inkomsten van gehuwde koppels samengevoegd. Na de Tweede Wereldoorlog wordt dit ontmoedigingsbeleid voortgezet, nu in de eerste plaats via het 'belonen' van de huisvrouw. Moeders zonder enig zelfstandig inkomen ontvangen een 'hardvergoeding' en een hoger kindergeld.

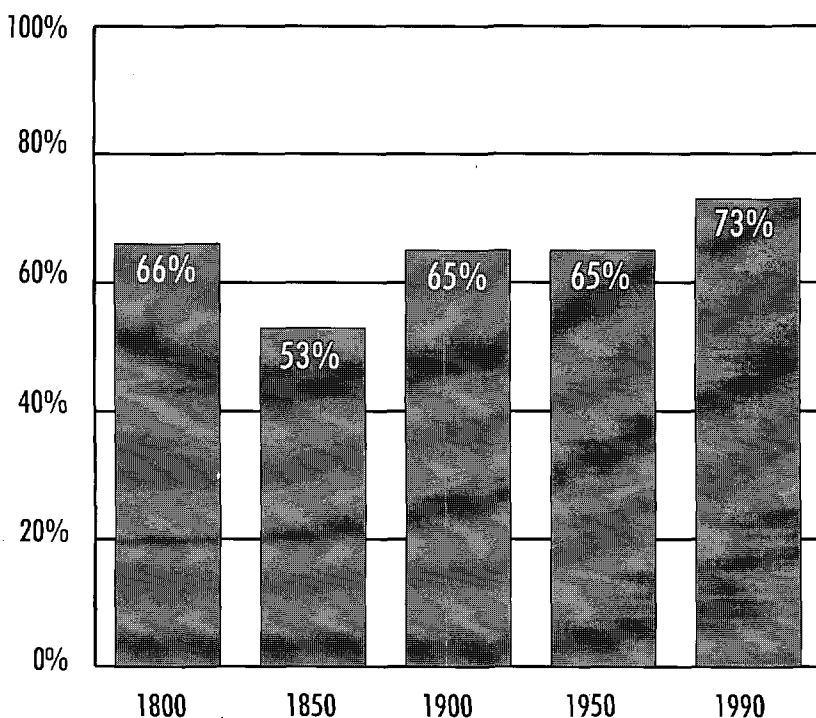
In 1950 is de vrouwelijke participatiegraad gezakt tot amper 15%. Hier staat tegenover dat de herintrede van de vrouw op de arbeidsmarkt tijdens de laatste twee decennia eveneens vooral een zaak is van de gehuwde vrouw. Vandaag is opnieuw de helft van hen officieel arbeidsactief. Die kentering gaat samen met een omslag in het overheidsbeleid. Vanaf de tweede helft van de jaren '50 zwengelt de Belgische economie in fors tempo aan, met een sterke toename van de arbeidsvraag als gevolg. Betaalde arbeid door vrouwen moet nu worden aangemoedigd. Eerst worden de premies voor de moeder aan de haard en de discriminatoire werkloosheidsuitkering afgeschaft. De wet van 1967 op de kinder- en vrouwenarbeid heeft niet meer het 'afschermen' maar wel het 'beschermen' van de werkende vrouw tot doel. Dit vertaalt zich onder meer in het verplicht kraamverlof en een beperking van het ontslagrecht van de werkgever. Het jaar 1975 is een mijlpaal in de tergende tocht naar een gelijke behandeling van mannen en vrouwen op de werkvloer. De Belgische overheid concretiseert een Europese richtlijn die een algemeen verbod instelt op elke vorm van loondiscriminatie op basis van geslacht. Drie jaar later wordt dit discriminatieverbod uitgebreid tot de volledige arbeidsfeer (arbeidsvoorwaarden, beroepsopleiding, promotiekansen etc.). In de jaren '80 wordt dit gelijkheidsbeginsel verder geconcretiseerd: ouderschapsverlof, beroepsloopbaanonderbreking, positieve acties ter aanwerving van vrouwen. De hervorming van het fiscale stelsel in 1988 voert de fiscale decumulatie in voor gezinnen met twee verdienende partners. Hiermee wordt de tweede kostwinner (bijna steeds de vrouw) niet meer fiscaal gestraft.

Voorgaande analyse leidt tot volgende twee conclusies. Vooreerst is de versnelde intrede van de vrouw op de officiële arbeidsmarkt tijdens de laatste twee, drie decennia geen uniek gegeven, maar in zekere zin een correctie van een vroeger, meer algemeen patroon. Daarnaast blijft ook ten tijde van het kostwinnersmodel en een ontmoedigend overheidsbeleid -het tweede en derde kwart van vorige eeuw- nog steeds een substantieel deel van de vrouwen officieel arbeidsactief: één op drie potentieel beroepsactieve vrouwen, één op zeven gehuwde vrouwen. Hierbij maken we noodgedwongen abstractie van de veelvuldige arbeid in de schemerzone van de grijze en zwarte arbeidscircuits.

Een alternatieve benadering van de arbeidsverhoudingen binnen het huishouden is mogelijk via de gezinsbudgetenquêtes. Alle kritiek in acht genomen (het betreft vooral geldelijke inkomens van stedelijke arbeidersgezinnen), maken de gegevens duidelijk dat het looninkomen van het mannelijk gezinshoofd goed is voor maximaal twee derden van het totale geldinkomen. In het midden van vorige eeuw is dit minder door een toename van vooral de kinderarbeid. Heden ten dage valt dit aandeel opnieuw terug, ditmaal door het groter aandeel van niet-looninkomens zoals sociale uitkeringen en verdiensten uit kapitaal. De bijdrage van de vrouw neemt af van 15% in de eerste helft van de 19e eeuw tot 3% in 1950, om vandaag opnieuw gemiddeld 15% te bedragen. Hierbij komt dat het aandeel van de vrouw waarschijnlijk sterk is onderschat, zeker in de 19e-eeuwse cijfers

In **grafiek 3** verhouden we het mannelijke loonzakje tot de totale gezinsuitgaven. Het is duidelijk dat een modaal arbeidersgezin er nooit in geslaagd is rond te komen op basis van één verdienste. Zelfs in 1950, de hoogdagen van het kostwinnersmodel, dekt het loon van het mannelijke gezinshoofd maar twee derden van alle uitgaven. Vandaag kan met het loon van de man gemiddeld driekwart van alle uitgaven betaald worden, zonder twijfel een historisch maximum. Het kostwinnersmodel is altijd een luxemodell geweest, slechts in de praktijk gebracht door een kleine elite van veelverdieners. Het tweede en derde kwart van de 20e eeuw vormen op dit patroon klaarblijkelijk een uitzondering. Dit kan maar worden verklaard wanneer twee andere processen in ogeschouw worden genomen. Ten eerste wordt de arbeid van de vrouw in de officiële arbeidsstatistieken gemarginaliseerd. Ten tweede kan het huishouden met één looninkomen alleen overleven dankzij een massale publieke subsidiëring, rechtstreeks via sociale transfers, indirect via fiscale stimuli.

Grafiek 3: Aandeel van het loon van de man in de totale gezinsuitgaven in Vlaanderen, 1800-1990

*De hogere waarde van de factor arbeid vertaalt zich
onder meer in meer investeringen in kinderen*

Van een extensief naar een intensief arbeidsmodel

In 1984 publiceerde Catharina Lis een grensverleggende bijdrage over het verband tussen (micro)keuzes inzake gezinsvorming en maatschappelijke macroprocessen⁽¹⁾. Door de snelle veranderingen tijdens de fase van de Eerste Industriële Revolutie in de arbeids- en inkomensstructuren, komen de oude processen van gezinsvorming onder druk te staan. Dit leidt vooral in de stedelijk-industriële samenlevingen tot een toenemende blokkering van de gezinsvorming en tot alternatieve vormen van sociale cohesie.

Deze bijdrage bevestigt dit beeld. Een dubbele beweging ligt aan de basis van de grote verschuivingen in het bevolkings- en arbeidspatroon in de 19e eeuw. De plattelandssamenleving verliest haar autonome groeikracht. Haar belangrijkste draagvlakken (de toegang tot productiemiddelen, het zelfstandig inkomen) vallen weg. De nieuwe nijverheden genereren een andere dynamiek, welke steunt op een heel eigen, veel lossere arbeidsinzet. In deze transformatiefase botsen een aantal overlevingspatronen waardoor we een versplinterd beeld krijgen van gezinsstrategieën en demografisch gedrag. Enerzijds wordt vanuit een rurale reflex defensief gereageerd op de structurele neergang van de rurale economie: een restrictievere houding tegenover huwelijk en kinderen, een hogere mobiliteit. Anderzijds nopen de nieuwe onzekerheden van de stedelijke en industriële economie tot een loslaten van vroegere regels. Dit leidt tot nieuwe en meer uitgesproken vormen van sociale ongelijkheid en tot fricties tussen en binnen sociale groepen, man-vrouwrelaties, rurale, industriële en stedelijke regio's. Een bijzonder hoge sterftেকans, zeker bij de zuigelingen en kinderen, wordt opgevangen door een minder strenge houding ten opzichte van samenwonen, huwen en kinderen.

De 19e-eeuwse samenleving bezegelt het einde van het rurale overlevingsmodel en maakt plaats voor de dynamiek van open, flexibele en snel groeiende stedelijke en industriële arbeidsmarkten. Dit productiemodel vereist een hoge, flexibele en snel vervangbare arbeidsinzet zonder dat er nieuwe vormen van bescherming tegenover staan. De snelle uitputting van de arbeid kan alleen worden opgevangen door een permanente instroom van nieuwe arbeid (vrouwen, kinderen, migranten) en door lossere en bredere overlevingsnetwerken. Zij vangen de schokken op van de economische groei en staan in voor een belangrijk deel van de kosten van de reproductie van de arbeid. Het overleven van het gezinsmodel kan maar tegen een hoge prijs: verlaging van de levensverwachting, verhoging van de sterftেকansen, fysieke uitputting, onstabiele gezinsrelaties, gebroken en gefrustreerde huwelijken, een groot aantal onwettige geboorten enz.

In dit 'extensief' arbeidsmodel schatten de elites de arbeid van mannen en vrouwen niet apart in. Zo wordt de vrouw in het breedvoerige debat dat omstreeks het midden van vorige eeuw over de Belgische armenzorg wordt gevoerd nooit als een 'deserving poor' voorgesteld, en dit in tegenstelling tot in Engeland. De regel dat de behoeftige in de eerste plaats terug aan het werk dient gezet te worden geldt zowel voor mannen als

vrouwen. De 'terugkeer naar de haard' is nog geen optie in de sociale politiek van het midden van de 19e eeuw⁽¹²⁾.

Het samenlevingsmodel dat steunt op de 19e-eeuwse industriële samenleving wordt gekenmerkt door een deregulering op alle maatschappelijke vlakken. In het laatste kwart van de 19e eeuw wordt een nieuwe fase van economische transformatie ingezet, welke op haar beurt de demografische patronen en de gezins- en arbeidsverhoudingen sterk verandert. Nieuwe arbeidsverhoudingen en een grotere nood aan een gedisciplineerder arbeidsinzet vragen om een meer duurzaam arbeidsaanbod. Het uitputtend model van de 19e eeuw wordt langzaam maar verlaten voor een intensief model, dat dominant wordt in de 20e eeuw. Een hoge participatiegraad maakt plaats voor een relatief lage maar veel permanentere deelname aan externe betaalde arbeid (door de uitstoting van kinderarbeid en van uithuizige vrouwenarbeid). In ruil daarvoor neemt de overheid een groot deel van de sociale bescherming over. De hogere waarde van de factor arbeid vertaalt zich in hogere (mannelijke kostwinners)lonen, meer sociale bescherming, meer investeringen in de kinderen (onderwijs) en meer gereguleerde en scherper gesegmenteerde arbeidsmarkten. 'Investeringen' van bedrijven (hogere lonen) en overheid (sociale bescherming, sociale uitkeringen) maken van het gezin een meer duurzame instelling waarbinnen stabielere relaties mogelijk zijn. Dit gaat samen met een nieuwe, vastere verhouding tussen de gezinsleden met de man als kostwinner (en de begunstigde van de sociale voordelen), de vrouw als verantwoordelijke voor de interne huishouding en de kinderen als duurzame investeringen in de toekomst (onderwijs). Betere overlevings- en arbeidsperspectieven en meer door de overheid gegarandeerde zekerheden geven ruimte aan meer duurzame 'investeringen' in het gezin en de gezinsleden.

De scheiding tussen het gezin als cocon van de reproductie en de betaalde arbeid wordt bezegeld door het trekken van een aantal fysieke scheidslijnen, tussen woonplaats en werkplaats, maar ook tussen geregistreerde, betaalde en externe arbeid en onderbetaalde en niet-betaalde interne of huishoudgebonden arbeid. In België en vooral in Vlaanderen, geeft dit vorm aan een suburbaan woon- en werkpatroon. Het platteland loopt niet leeg maar wordt herbevolkt door pendelaarsgezinnen welke symbool staan voor de sterk gereguleerde arbeids- en gezinsverhoudingen van de 20e eeuw.

Met de Tweede Industriële Revolutie tekent zich een meer gereguleerd arbeidsmodel af. Hiermee wordt een antwoord geformuleerd op de snelle uitputting van de arbeidsreserve: een substantiële verhoging van de mannelijke lonen, een arbeidswetgeving die vrouwen- en kinderarbeid aan banden legt, een betere scholing en een betere behuizing en voeding. Een netwerk van overheidstransfers naar het huishouden ondersteunt de uittrede van de vrouw uit de officiële arbeidsmarkt. Die opkomende regulering loopt parallel op de drie grote maatschappelijke domeinen: in de maatschappelijke organisatie (uitmondend in de keynesiaanse overlegeconomie), op de werkvloer (de tayloristisch-fordistische arbeidsorganisatie in de ondernemingen) en binnen het huis-

houden (een strakkere, op patriarchale leest geschoeide man-vrouw verhouding). Ook in België wordt het kostwinnersmodel op diverse niveaus onderbouwd. Samenvattend:

- 1) De (gehuwde) vrouw trekt zich terug uit de formele arbeidsmarkt. De participatiegraad van vrouwen tussen 15 en 65 jaar valt in België terug van 67% in 1850 tot 39% in 1950.
- 2) De arbeidsmarkt wordt in toenemende mate gekenmerkt door een sociale en sectorale segregatie. De terugval van de vrouwelijke arbeidsparticipatie is het sterkst in de nieuwe industrieën. Anderzijds zijn vrouwen oververtegenwoordigd in minder zichtbare sectoren zoals huisnijverheid (zogenaamde 'sweating industries'), persoonlijke diensten en agrarische gezinsarbeid.
- 3) De afhankelijkheidsrelaties worden geïnstitutionaliseerd via een dubbel proces van ontmoediging en beperking van de vrouwelijke toegang tot de externe arbeidsmarkt, en door het ontzeggen aan vrouwen van een gelijke behandeling in de sociale verzekering.
- 4) Het bipolaire model van kostwinner-huisvrouw wordt ideologisch onderbouwd. Dit krijgt een megafoonfunctie, via de verrechtvaardiging van de beschermende arbeidswetgeving, via de propaganda van hygiënistische bewegingen, via de professionalisering van de 'huisvrouw' in de huishoudscholen, via de retoriek van nieuwe nationalistische bewegingen enz.

De overheidspolitiek welke het kostwinnersgezin subsidieert wordt gepromoot door een ideologische constructie van een 'gegenderd' arbeidsbegrip, volgens de breuklijnen externe-interne arbeid, betaalde-niet-betaalde arbeid. De gehuwde status krijgt hiermee een nieuwe betekenis. Het samenspel van een beschermende arbeidswetgeving, de mythe van het gezinsloon en de ideologie van de huiselijkheid versterken de ongelijkheid tussen man en vrouw in het gezin en op de arbeidsmarkt⁽¹³⁾.

Een nieuwe overgang

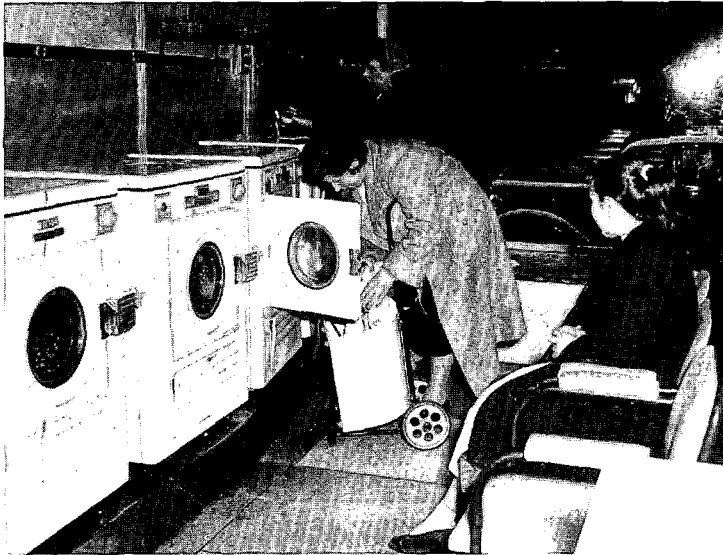
Het éénverdienersmodel boet tijdens het laatste kwart van de 20e eeuw snel aan kracht in. Het is betekenisvol dat we opnieuw 'lossere' verhoudingen vinden in de drie maatschappelijke domeinen: het doorbreken van de strikte sociale verhoudingen eigen aan de overlegeconomie, een deregulering op de werkvloer en een vrijere keuze inzake samenlevingsvormen. Het einde van het bipolaire arbeidsmodel van de laatste eeuw gaat samen met een grotere verscheidenheid in arbeids-, inkomens- en samenlevingsvormen. Daar waar het 'traditionele' kostwinnersmodel onderbouwd werd door een 'passieve verzorgingsstaat' (een lage arbeidsparticipatie en een hoge sociale bescherming) doet zich de laatste twee decennia een onmiskenbare verschuiving voor naar een 'actief combinatiemodel'⁽¹⁴⁾. Dit nieuwe project streeft naar een combinatie van een hoge (mannelijke én vrouwelijke) arbeidsparticipatie met een hoge maat-

schappelijke bescherming. Dit gaat samen met fundamentele verschuivingen op de werkvloer, in het overheidsoptreden en binnen het huishouden. Meer flexibele modellen vervangen de rigide tayloristische-fordistische arbeidsorganisatie. Sinds kort kiest de overheid voor een resolute afbouw van participatieremmende maatregelen (fiscaliteit, sociale zekerheid...) en voor een 'activerend' beleid. Het 'traditionele' gezin verliest meer en meer terrein, binnen een levensloop worden opnieuw diverse samenwoontypes gecombineerd. In 1991 valt één op drie huishoudens buiten het traditionele tweepartnermodel. In 1950 was dat amper één op zes. Tevens zet de trend naar een gelijkere interne en externe arbeidsverdeling zich door. Ook de kinderen zullen opnieuw meer actieve partners worden binnen de opvoeding en het samenwonen.

Eén van de meest zichtbare verschuivingen is de herintrede van de vrouw op de externe arbeidsmarkt, in hoofdzaak in de nieuwe nijverheden en in de dienstensectoren. De vrouwelijke arbeidsreserve, dit zijn de potentieel actieve vrouwen zonder een officiële job en die niet ingeschreven zijn als werkzoekende, studente of gepensioneerde, is afgenomen van ongeveer 50% in 1950 tot minder dan 10% in de jaren 1990. Steeds minder wordt het gezinsinkomen opgebouwd volgens de scheidslijn kostwinners-loon-huisvrouwbijstand. Het dubbele arbeidsinkomen heeft een nieuwe standaard gezet in inkomen en consumptie. Opnieuw wordt het nieuwe rolmodel inzake arbeid en inkomen uitgezet door de hogere middengroepen.

Historisering en historische tijd

Het kostwinnersmodel is een symbool van de maatschappelijke ordening van de 20e eeuw in België, maar ook in andere West-Europese landen. Het model heeft zijn wortels in de laatste decennia van de 19e eeuw en loopt waarschijnlijk uit tot het eerste kwart van de 21e eeuw. Het 20e-eeuwse gezinsmodel vervangt het gedereguleerd patroon dat tot stand kwam in het kielzog van de eerste industrieel-kapitalistische versnelling. Het kostwinnersmodel is niet enkel een model omdat het kenmerken vertoont van een empirisch-logisch systeem, maar ook omdat het een 'toonbeeld' is. Elk model is daarom in zekere zin ook een mythe, omdat het zowel een wervend als een verhullend karakter heeft. Het is een verhullende mythe, omdat via een verenging van de definitie van de arbeidsmarkt vele arbeidstaken van de vrouw aan het officiële, statistische oog worden onttrokken. Het is ook een wervende mythe, omdat het model wel degelijk gebruikt is als een ideologisch breekijzer om een bepaald seksemodel in maatschappij en huishouden door te drukken. Hier wijs ik heus niet alleen naar de oude maatschappelijke en politieke elites, maar evenzeer naar de nieuwe, emanciperende middengroepen: kleinburgerij, pastoor en onderwijzer, de arbeiderselites aan het hoofd van de opkomende sociale bewegingen.

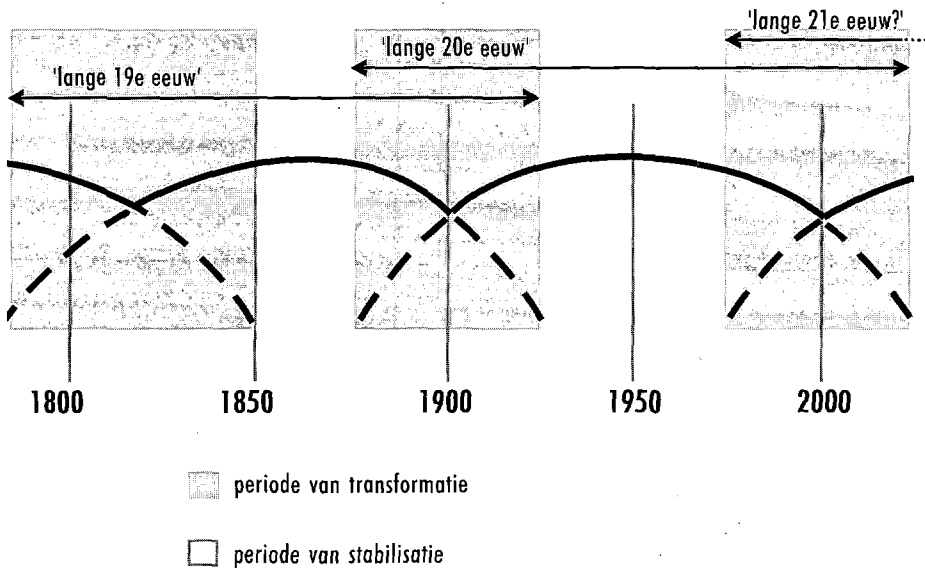
*De overheids-
politiek die het
kostwinnersgezin
subsidieert, wordt
gepromoot door
een ideologische
constructie van
een 'gegenderd'
arbeidsbegrip*

De centrale schakel in de analyse van de opkomst en neergang van het kostwinnersmodel is het huishouden, of beter nog: de totaliteit van keuzes gemaakt binnen het huishouden. Dit is het kruispunt waar individuele aspiraties, genderrelaties, ondernemersstrategieën en ideologische en culturele standaarden mekaar ontmoeten. Een integrerend onderzoeksmodel kan maar opgebouwd worden na een systematische en comparatieve reconstructie van 'the breadwinner model' in een reeks Europese en westerse landen⁽¹⁵⁾. Deze ruimtelijke analyse moet gekoppeld worden aan de onderscheiden fases (van versnelling en vertraging) in de groei van de kapitalistische productie. Dit is de enige mogelijkheid om het concept van gezinsstrategieën te kunnen operationaliseren binnen de context van een veranderende 'historische tijd'.

Die historische tijd wordt de voorbije eeuwen gemarkeerd door de expansie van het kapitalistische accumulatiemodel. Die expansie komt soms in een versnelling, de periodes van transformatie, welke gevolgd worden door periodes van stabilisatie. De arbeidsmarkt in West-Europa is sinds 1750 gemarkeerd door drie dergelijke periodes van transformatie. Zij leggen de contouren vast voor de arbeidsorganisatie gedurende de volgende 'lange eeuw'⁽¹⁶⁾ (zie grafiek 4). De transformatieperiodes laten versnelde veranderingen zien in de kapitaalsaccumulatie, in de arbeidsorganisatie, in de gezinsvorming en in normatieve reguleringen. De eerste fase, welke de bakens zet van het 19e-eeuwse model, wordt gekenmerkt door een grootschalige deregulering van arbeidsverhoudingen en huishoudstructuren, de privatisering (decollectivering) van sociale relaties en een ideologisch offensief van economische liberalisering en sociale disciplineren. De versnelde veranderingen vanaf het einde van de 19e eeuw gaan in een omgekeerde richting: een gereguleerd maatschappelijk model, op het macroni-

veau met een fordistisch overheidsbeleid, op het mesoniveau met een tayloristische arbeidsorganisatie en op het microniveau met patriarchale gezinsverhoudingen. Het gereguleerd en collectivistisch model van de 20e eeuw komt in de laatste twee decennia van de vorige eeuw op zijn beurt onder druk te staan. Een nieuwe versnelling in de kapitalistische accumulatie versterkt de roep voor deregulering en decollectivering. Nieuwe vormen van flexibele productie worden ondersteund door een minder stringente arbeidsorganisatie, een versnippering van gezinsstructuren, de individualisering van de consumptie, de commercialisering van de vrije tijd. Bepaalde auteurs koppelen deze nieuwe fase van 'mondialisering' van het kapitaal aan een nieuwe 'informalisering' van de economische productie. Hierdoor stijgt de vraag naar flexibele, niet-gecontroleerde arbeid van vrouwen, van immigranten, binnen de huishoudens⁽¹⁷⁾.

Grafiek 4: Maatschappelijke modellen in de 19e en de 20e eeuw

De historisering van maatschappelijke modellen stelt in de eerste plaats de vraag naar veranderingen in plaats en tijd. Daarbij moet meer dan ooit rekening worden gehouden met de veranderingen in de sociale concepten die de samenleving ordenen en zin geven: huishouden, groep, klasse, gender, arbeid enz.⁽¹⁸⁾ Dit zal in de 21e-eeuwse sociale geschiedenis ongetwijfeld één van de hardste noten om kraken zijn.

- (1) F. ENGELS, *De toestand van de arbeidersklasse in Engeland. Naar eigen aanschouwingen en authentieke bronnen*, Moskou: Progres, 1987, p. 201.
- (2) Zie b.v. I. RAMONET, *Globalisering en chaos*, Antwerpen-Baarn: Houtekiet, 1997.
- (3) Conference *Women, Work and the Breadwinner Ideology, 15th-20th Century*, Universiteit Salzburg, 10-11 december 1999, in samenwerking met de FWO-Onderzoeksgemeenschap 'Arbeid, arbeidsmarkten en arbeidsverhoudingen in West-Europa, 15de-20ste eeuw'.
- (4) Zie hier de publicaties van W. SECCOMBE, b.v. *Weathering the Storm. Working-Class Families from the Industrial Revolution to the Fertility Decline*, London-New York: Verso, 1993 en W. VAN DONGEN, *Nieuwe krijtlijnen voor gezin, markt en maatschappij. Een geïntegreerde benadering*, Leuven-Apeldoorn: Garant, 1993.
- (5) Zie ook de definities in C. TILLY en C. TILLY, *Work under Capitalism*, Boulder-Col.: Westview Press, 1998.
- (6) Zie de teksten van de Workshop 'Changing Boundaries and Definitions of Work over Time and Space' op het 19e Internationale Congres voor Historische Wetenschappen in Oslo, 2000 (*Proceedings 19th International Congress of Historical Sciences*, Oslo, 2000, pp. 309-327).
- (7) C. CREIGHTON, The Rise of the Male Breadwinner Family: a Reappraisal. In: *Comparative Studies in Society and History*, 1996, 3, pp. 310-337; A. JANSSENS, De mannelijke kostwinner: mythe of historische werkelijkheid? Een overzicht van het debat. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1998, pp. 258-280; E. VANHAUTE, Het kostwinnersmodel als historische fictie. Arbeid en inkomen van gezinnen in langetermijnperspectief. In: W. VAN DONGEN, E. VANHAUTE, K. PAUWELS (red.), *Het kostwinnersmodel voorbij? Naar een nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling binnen de gezinnen*, Leuven-Apeldoorn: Garant, 1998, pp. 55-70.
- (8) Zie bv. G. DE BRABANDER, *Regional Specialization, Employment and Economic Growth in Belgium between 1846 and 1970*, New York: Arno Press, 1981 en H. POTT-BUTER, *Facts and Fairy Tales about Female Labor, Family and Fertility. A Seven-Country Comparison*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993.
- (9) Zie bv. A. JANSSENS, *De mannelijke kostwinner [...]*.
- (10) E. VANHAUTE, *Het kostwinnersmodel als historische fictie [...]*; E. VANHAUTE, Between Patterns and Processes: Measuring Labor Markets and Family Strategies in Flanders, 1750-1990. In: *The History of the Family. An International Quarterly*, (1997)4, pp. 527-545.
- (11) C. LIS, Gezinsvorming en vrouwenarbeid tijdens een versnellingsfase in de ontwikkeling van het kapitalisme, 1750-1850. In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 1984, pp. 380-405.
- (12) M. DE SMAELE, *De betekenis van de armenzorg. Opvattingen en bekommernissen in Belgische betogen over armenzorg uit het midden van de 19de eeuw*, RUG, licentiaatsverhandeling, 2000, pp. 160-161.
- (13) K. HONEYMAN en J. GOODMAN, Women's Work, Gender Conflict, and Labour Markets in Europe, 1500-1900. In: *Economic History Review*, (1991)4, p. 165.
- (14) W. VAN DONGEN, M. BECK, E. VANHAUTE (red.), *Gezinsleven en beroepsleven. Het combinatiemodel als motor voor een actieve welvaartsstaat?* Leuven-Apeldoorn: Garant, 2001.
- (15) Zie bv. W. SECCOMBE, *Weathering the Storm [...]*; C. CREIGHTON, *The Rise of the Male Breadwinner Family [...]*; A. JANSSENS, *De mannelijke kostwinner [...]*.
- (16) Het concept van de 'lange eeuw' ontleen ik aan G. ARRIGHI, *The Long Twentieth Century. Money, Power, and the Origins of Our Times*, Londen, New York: Verso, 1994.
- (17) S. SASSEN, *Globalisering. Over mobiliteit van geld, mensen en informatie*, Amsterdam: Van Gennep, 1999.
- (18) R. MILKMAN en E. TOWNSLEY, Gender and the Economy. In: N.J. SMELSER en R. SWEDBERG (red.), *The handbook of economic sociology*, Princeton - New York, 1994, p. 615.